

Арипов Т.Ш.

**XVIII К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДА КЫРГЫЗДАРДЫН КОКОН БИЙЛИГИНЕ
ТААСИРИН ЖОГОТУУСУ ЖАНА САЯСИЙ АБАЛЫ**

Арипов Т.Ш.

**ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА КЫРГЫЗЫ НАЧИНАЮТ ТЕРЯТЬ
ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ НА ВЛАСТЬ КОКАНДЦЕВ И ИХ ПОЛИТИЧЕСКОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ**

T.Sh. Aripov

**KYRGYZ POLITICAL SITUATION IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY.
AND DO NOT INFLUENCE KOKONSKOGO KHANATE**

УДК: 947/55-87.02

В статье рассматривается политическая ситуация в Кыргызстане во второй половине XVIII века, и влияние на Кокандского ханства.

XVIII к. экинчи жарымында кыргыздардын Кокон бийлигине таасирин жоготуусу жана саясий абалы тууралуу маселелер каралды.

The article deals with the political situation in the Kyrgyz in the second half of XVIII century, and do not influence Kokonskogo Khanate.

1759-жылдары Жунгар хандыгы ураган сон, Кыргыздар түндүк Кыргызстанга жер которуп көчөөр алдында түштүктөгү согуш талааларында курман болгон ата-бабаларга арнап аш берилди. Учурунда ата конушун Чүй, Көл, Тенир Тоону таштап түштүккө жер которуп көчүүгө мажбур болгон сарбагыш, бугу, солто, саяк, азык, черик, моголдор, конурат, солдордун башында саруу уруулары Жунгар хандыгы ураган сон өз тарыхый жерлерине жер которуп көчүшкөн. Санжырачылардын айтуусу боюнча 30 мин түтүндөн ашуун эл Анжиан, Наманган, Аксы, Ала Бука, Эки Суу арасын таштап кетишкен. Жүз жыл ашуун калмак баскынчылыгына каршы турушуп: Конушу бир, мал жайса жайыты бир, көз жумса коюлчу мазары бир болуп калган кыргыз урууларынын катарында Бишкек, Жайыл, Атаке баатырларды коштоп, 500 түтүн жедигер уруусу да кечкен. Жедигердин жети уруусунан чогулган 500 түтүнгө Кудакенин небереси Бердикенин баласы Сагынбек бий көтөрүлүп Сары-Өзөн Чүйдө отурукташкан¹.

Биримдиктеги кыргыз урууларынын түндүк Кыргызстанга өз урууларынын курамынан кол жөнөтүүсү кийинки коркунуч түндүк батыштан болоорун бийлер биримдиги алдына алып билгендигин кабарлап тургансыйт.

Учурунда Чон Мамбет башында Бишкек, Жайыл баатырлар казак баатырлары менен бирдикте Балхашты калмактардан бошоткон. XVIIIк. Жангир Султан башында казак-кыргыз бийлер биримдиги калмактарга каршы күрөшкөнү менен, бул эки элдин ортосундагы ынтымакчылык убактылуу эле. Анткени

калмактардын баскынчылык согушунан арылган кыргыз элинин тынч жашоосу көпкө узабаган. «1760-жылы Казак Орто жүздүн султаны кыргыздарга кол салган, ага жооп катары кыргыз эли 1764-жылы Улуу жана Кичүү жүзгө Иле дарыясынын өрөөнүндө үч жолу кол салып салгылашкан»².

Казак кыргыз арасы чабышуу абалында турганда 1770-ж. Чон Мамбет дүйнөдөн кайткан. Анын сөөгүн коштоодо коштун алды Арстанбапта арты Кокондо болгон делет санжырада:

Кокондон көзгө көрүнгөн,
Ак өргө калды өзүндөн.
Асаба кызыл жайылган,
Кылыч тамга Эки Суу,
Шырылып сайма сайылган,
Желеги бүткөн алтындан,
Түндүгүндө ыйыктуу,
Ак өргөдө тартылган.
Айланып өтүп алыстан,
Баатырлар кирбей тартынган
Ак өргө калды өзүндөн,
Айбаты чексиз эр элең
Айбыкпаган дөө-шаадан
Чымындай жаның аябай
Арстандай сурдуу шер элең
Жаралбайт баатыр күнүгө
Жер тиктеп турам күйүгө

Атаңдын көрү дүнүйө - деп, Ак өргө алдында төкмө акын комузу менен кошок айтып тажияга келгендерди, жедигер элин ыйлатып, Чон Мамбетти акыркы сапарга узатып турган экен³.

Ошентип Эки Суу арасында Жедигер уруусунда кайрадан бийлик талашуу башталат. Фергана өрөөнүнөн 30 мин түтүн ашуун кыргыздардын жер которуп көчүп кетиши, экинчи жагынан казактар менен кыргыздардын чабышып алсыроосу, Кокондо сартианын (отурукташкан элдин) башын көтөрткөн. Дайыма илатиа (көчмөн эл) тарапта болуп келген мин уруусу анын расмий бийлери болуп келген Бабурдун урпактары сартияга ыктап мамиле жасап калган⁴. «1775-жылы Абылай Таластан баштап Кара-Балта,

¹ Молдо Ариптин кол жазмасынан ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Сагынбек бийди Жедигердин Асандарынан деген түндүк кыргызстанда санжыра бар.

² Ө.Ж.Осмонов «Кыргызстан тарыхы» Б.2010. 82-бет.

³ Боронов Акмат жана Алиев Мукамбеттин айтуулары боюнча.Ноокен р-ну Арстанбап, Көк-Алма айылы.

⁴ Сартия-отурукташкан эл, илатиа-көчмөн эл.

Сокулукка чейин жетип элди талап-тоногон. Өзгөчө чечүүчү салгылаш Чу дарыясынын жээгиндеги Кыз Тууган менен Ак-Суу дарыясы кошулган жеринде болгон. Бул кандуу согушта Жайыл баатыр жана анын уулдары Эсен, Үсөн, Теке өлгөн. Абылай Чүй, Кемин, Ысык-Көл, Кочкордон өтүп Сон-Көлгө чейинки кыргыздарды талкалаган. Бул согушта Бишкек баатыр Жайыл баатырдын күйөө баласы Сарбагыш Атаке баатыр чон каармандыктарды көрсөтүшкөн⁵. Ушул чабышта Жайыл баатырларды коштоп 1750-1760ж.ж. Сары Өзөн Чүйгө келген Жедигер уруусун бийлеп

Бердике уулу курман болгои. Анын сөөгү Арстанбапта Жунускан ата мазарына Чон Мамбеттин жанына коюлган⁶. Ошол учурда атак-данктуу бий манаптардын сөөктөрү Жунускан ата мазарына коюлуп келген. «Маматкул бийдин (Сарбагыш) балдары Болот, Темир бийлер да Жунускан ата мазарына коюлган»⁷. Учурунда Тагай бий агасы Адигине бийдин сөөгүн Алайдан алып келип Арстанбапта мусулман салты менен жерге берип Мухамед кыргыз атка конгон⁸. Санжырачылардын айтымында ал ыйык мазарда Тагай бабабыз да жатат. Ошентип Абылай айтылуу жортуулда-эркиндикти сүйгөн кыргыз элин багынта алган эмес.

Учурунда калмактарга каршы турган кыргыз бийлер уруулар биримдиги бул учурда казактардын жортуулуна да каршы турган. Мындай биримдик Жедигер уруусунун Сара Өзөн Чүйгө жер которуп көчүп келүүсүнөн, Басыз уруусунун кылыч тамга уругунун баатыры Карабай уулу Сарытай баатырдын казак орто жүзүнүн Теке баатырын жортуулунда женип анын башын алып, Сарытай баатырдын Атаке бийдин кызын алуусунан айгинеленип турат⁹. Ушундай учурда Көтмөн-Төбө, Эки Суу арасына Нарбото бий (Кокон бийлиги) кол салган бирок ийгиликсиз аяктагандыгы мырза каландар Исфарагинин «Тарихи Омар-хани» эмгегинде эскерилген¹⁰. Кыргыз элинин башына кайрадан коогалавдуу жыл келет. Түндүктөн казактар, түштүктөн Кокон хандыгы баш көтөрүп кол салып кыргыздар өздөрү түптөгөн Кокон хандыгына болгон таасирин ошол жылдары толук жоготот. Кокондо «1760-жылдан тартып, 1800-жылга чейин бийликти негизинен миндердин саясий тобу өз колуна алган жана бара-бара «Сартийага» кошулуу жолуна түшкөн»¹¹.

Кокон хандыгы бул учурда аймагын кенейтип, 1800-ж. Алим-хан өзүн хан жарыялайт. Кокон хандыгынын ички, тышкы саясатын Алимхан теңирден тескери бурган. Тышкы саясаты басып алуучулук нукка бурулган. Ички саясат ордодогу кыргыздарды куугунтукка алган, аскерден кыргыздарды бошоткон. Илгертен куда-сөөк болуп келген кыргыздын ордодо кызмат өтөп жүргөн Ажыбек бий сыяктуулар Шераалыны алып Таласка кыргыздардын үстүнөн үстөмдүк жасоосуна саяк уруусунан Сатыкей баатыр каршы

элдик күрөштү жетектеген. Ал Нарын дарыясынын он жээгинде Кокондуктарды Көтмөн-Төбөдөн түндүк Кыргызстанга өткөрбөй турган. 1821-жылы Кокон хандыгы тарабынан Узун Акматта колго түшүрүлүп, даргага асылган»¹². Фергана өрөөнүнөн кыргыздар ата конушуна жер которуп көчүп кетишкенден кийинки түштүктөгү тарыхый окуялардын өөрчүшүнө кайтып келеек: Түштүктөгү жедигер элинин баяны болсо Эрдененин баласы Назар дан уланат. 1740-1770-жылдары Чон Мамбет бийлел турганда Кокондон Эрдененин баласы Назар кечуп келип, Чон Мамбеттин кол башчысы болуп кызмат өтөгөн. Назар алгач Кара Булакка отурукташып, ошол жерде сарбаздары менен машыгуу убагында жер теле, каздырып жатып, алтын казына табып, ошондон улам аябай көтөрүлүп кеткен - деп, жедигер элинде айтылат¹³. Назарды төрөлгөндөн чон атасы Току бий (мистака) багып алгандыктан, аны Току бийдин баласы - деп, кабыл алышкан. Эрдене атасы жаштайынан өлгөндөн унутулуп кеткен. Назардын биринчи алган казак аялы, андан кийин кыргыз-кыпчактан жети аялы, алты аялды өзбек, тажик, уйгурдан алган. Өзбек, тажик аялдары Кокондо Мырза Жедигер кварталында (Мирза Ядгар махалласында) жашашкан¹⁴.

Назар, Току бийдин тарбиясын алып, тамга таанып Кокондо аалымдардын колунда окуйт. 1770-жылы Чон Мамбет дуйнеден кайткандан кийин анын ордун кол башчысы Назар басат. Жалпы карапайым эл аны колдогону менен Кишимжандын кегин алат деген ойдо, карадон уруусунун (Кудакенин тобу) бир бөлүгү каршы чыгышкан. Себиби Назар Кишимжандын иниси болгон¹⁵. Ошентип Жедигер уруусунда башында айтып кеткендей бийлик талашуу жүргөн. Бардык тосколдуктарды женип өтүп, Назар Кара Булактан жер көтөрүп көчүп Кегейге келип, жедигер элин Кегейде туруп башкарган. 1763-1800-жылдары Кокон хандыгын Нарбото бий, андан кийинки 1800-1809-жылдары Алим хан бийлеген жылдары Назар бий жедигер уруусун башкарат¹⁶. Алимхан келгенден тартып согушка даярданып армияда реформа жүргүзөт. Кыргыз-кыпчактардан түзүлгөн сарбазляшкарларды жоюп, таркатып жалаң тажиктерден куралган атчан регулярдуу армия түзөт. Кожент чөлкөмүн алуу үчүн жети жыл согушат. Хан тактысына атаандаш деп, эсептеген атасынын бир туугандарын өлтүрүп, алардын балдарын куугунтукка алып, Залимкан атка конот. Бул учурларда түндүк кыргыздар казактар менен согушуп турат. Ошондой коогаландуу жылда Назар Эки-Суу арасында ар бир үй-бүлөөдө бирден эркек калтырын, тил курам согуш ыкмаларын

¹² Т. Касымбеков «Сынган кылыч» Б. 1996.

¹³ Н.А. Аристов. «Усуни кыргызы или кара кыргызы». Б. 2001. 470-стр. Омар хан, 1821 года, в зимнее время, послал свое войско, для покорения кочевавших около Кемень-Тюбе кыргызов родов багыш, саяк и сатыкей, которые будто бы занимались исключительно разбоями. P.S. Сатыкей аттуу эки баатыр болгон. Саруу. Уруусунан чыккан Сатыкей баатыр Таласта казактар менен чабышып далай эрдиктерди көрсөтүп, бир нече жыл игери өткөн.

¹⁴ Молдо Ариптин кол жазмасынан Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

¹⁵ Санжырачы Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча. Бүргөндү айылы.

¹⁶ Бул окуя «Олжобай Кишимжан» эпосунан белгилүү.

⁵ Ө.Ж.Осмонов «Кыргызстан тарыхы» б.2010. 83-б.

⁶ Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча. Бүргөндү айылы.

⁷ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007.565-б.

⁸ К.Иманалиев. «Тагай бий» Б.2010.51-б

⁹ А.Стамов «Жортуул» Б. 1996.97-б.

¹⁰ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 547-б.

¹¹ Т. Кененсариев. «Менин мамлекетим» Б. 2007. 24-бет.

үйрөтүп, бир нече жыл элди аскер абалында кармайт. Жайлоого элди эрте көчүрүп, кыштоого кеч алып келип, Эки-Суу арасын түштүк-чыгыш, түштүк-батыш аймактары аскердик аймакка айланат. Ошол учурда Алимхан бошоткон кыргыз лашкарларды Назар бий чогултуп кол курайт. Ошого карабастан Назар бийдин убагында, Эки Суу арасында «кой үстүндө торгой жумурткалаган» заман болгон. Назар-бий 1782-жылы төрөлгөн баласын Кушчу уруусунун бийи Нарбото бийдин урматына Нарбото - деп, атаган¹⁷. Кушчу уруусунун бийи Нарбото өтө кыраакы, акылгей, чечен, көрөгөч, баатыр адам болгон. Ал экиге бөлүнгөн кыргыз бийлер биримдигин бириктирүүгө аракет жасап, майнап чыкпаган сон XVIII кылымда Кашкарга өзүнүн колун, элин жер которуп көчүрүп алып кеткен¹⁸.

1765-1770-жылдары Чоң Мамбеттин көзү өткөндөн кийин кушчу элинин бийи Нарбото Назар бий менен сүйлөшүүлөрдөн улам жер которууга мүмкүнчүлүгү жок кушчу элин чогултуп Базар-Коргон, Ноокенге отурукташтырган. Назар менен каттоосу болгон¹⁹. Бул эки уруунун ынтымагын айгинилеп турат. Эки-Суу арасында калмактар менен болгон согушта жедигер эли кескин азайган. Назар бий элди көбөйтүү максатында башка кыргыз урууларын көчүрүп келип Эки-Суу арасына отурукташтыруу саясатын жүргүзгөн. Алимхандын учурунда кыргыздын урууларынын ортосундагы мамилени ынтымакка чакырып бекемдеген. Түштүктөгү он, сол, ичкиликтерди бир уруудай бириктире алган. Назар Нарботону он эки жашынан өзү менен алып жүрөт. Атасы Току бий берген тарбияны берип, көбүнчө эле сарбаздар арасында жатып туруп, ошолордун турмушун көрүп, ачка калса ач, ток болсо ток болуп, чоңойот. Атын барда жер тааны, атан барда эл тааны – дегендей, атасын ээрчип, Ош, Алай, Аркага, Кашкарга каттайт. Кыргыздардын ким экенин, атасы чакырткан санжыралардан угуп, жети атасын таанып, айрыкча Кыргыз каганаты жөнүндө, Манас жөнүндө айтылган дастандар жүрөгүн ээлеп алат. Назар бий 70 жашка чыгып 1815-жылы көз жумгандан кийин, анын баласы жедигер уруусуна таандык ошол Нарбото бай 1815-жылы 33 жашында атасы Назардын ордуна басып, Өмөр-хан, Мадали-хандын доорунда Жедигер уруусун башкарып турган²⁰.

Кулчагач уруусунда «Назар уулу» - деп бөлүнүп айтылышы, бул Назардын эл кадырына ээ болуп өчпөс из калтырганына байланыштуу. Назардын сөөгү Избаскенде мазарда тоонун чокусуна коюлган.

¹⁷ С.Аттакуров кыргыз кандарынын бийлеринин таблицасында Назар бий көрсөтүлгөн. К.Сыдыкова. «Кыргыз тарыхы» Б. 2007. 671-6.

¹⁸ Молдо Ариптин кол жазмасынан Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

¹⁹ М.Плоских. «Кыргыз Кокандское ханство» стр.89.

²⁰ Молдо Ариптин кол жазмасынан Бүргөндү айылы. Ал эми тарых булактарында: А.Кулумбетов. «Ноокен районунун тарыхы» Ж. А. 1998.19-20-6. Кытай кыргыздарынын байыркы доорлорунда кутчулар негиздүү уруулар болуп, Кызыл-Ой, Тегирмекчи, Кара-Жүл, Какшалдарды бүтүндөй ээлеп турган. Маселен Кызыл-Ойдо кутчудан чыккан хан Кубатбектин мунарасы азыр да бар. Бүгүнкү күндө Ноокен районунун аймагында жашашкан кутчулардын ата-бабалары Кашкар тараптан бир замандарда келип калыптыр.

Жедигер санжырачылары Назар бийдин алтын казына табып, көтөрүлүп кеткени жөнүндө турлуу уламыштарды айтышат. А.Стамовдун «Жортуул» тарыхый повестиндеги алтын казына табып, жөнөтүп аны издеп журген каарман Жедигер - Кулчагач Күчүк уулу Каргабай жөнүндө:

Чыгыш Туркестанга көчүп кетишкен Райымкулдун баласы Алпкучак баатыр Кашкарда журуп, каарыганда уулду болуп аны Каарыганбай атаган болсо керек деп, Жедигер элинин санжырачылары жоорушат. Назар бий, Атаке бий, Карыганбай Алкучак уулу курбалдаш бир доордун атуулдары. Турмуштун ысыгына күйүп, суугуна тонуп, жол жолдо, бел-белде, азап тартып, белек эл, бетен жерде. эл кадырын билген, жер көрүп «жол азабы көр азабы» деген накыл сөздүн маанисин терең тушунген жоолоочу, соодагер Карыганбай Алкучак уулун: Абдурахман деп, атын өзгөртүп Атаке баатырдын конушуна келгенин жана Атаке баатыр аны Россияга жөнөткөнүн А.Стамов айтылуу тарыхый повестте көркөмдөп, баштаган адамга токтобой бир дем менен окуп бүтүрө тургандай жазган²¹.

Кыргыздын биринчи Россиядагы элчиси Абдурахман Кучаков же дагы бир аты Карыганбай Алкучаков 1789-жылы 20-июнда Сибирде Омскийде мечитте 50 жашында көз жумганы тарыхтан белгилүү²². Жедигер санжырасында Алпкучак деп айтылат. Атаке бийдин Россияга элчи женотуусу Илатиянын (көчмөн кыргыздардын) Кокон бийлигиндеги саясий бийликке толук таасирин жоготкон, казактар менен согушуп жаткан, Кокондо саясий бийликти сартия колго ала баштаган, Богдохан Кыргызстанга кез артып турган, кыргыз биримдиги кайрадан бириге албай кыргыз эли оор абалда калган учурга туура келет. Жедигер санжырасында Кудаке бийдин чырлуу окуясынан улам Асан-Кулчагач-Караден уруулар арасында бийлик талашуу болгону бар. Ошол бийлик талашууда Рай бий болуп келген.

Раи бийдин катаал, кекчил болгондугунан бийлик талашууда элди Райга каршы угуттеген Райымкул уулу Алпкучак баатыр, Караден уруусунан Кочкор хандын бир тууганы Четей баатыр элүү түтүн үй менен Чыгыш Туркестанга көчүп кеткени башында айтылган. Райымкулдун балдары бүт кийимсиз жы-

²¹ Молдо Ариптин кол жазмасынан. Ошол доордо Нарбото аттуулар көп болгон. Мисалы: Плоских М. «Кыргызы Кокандское ханство» 89-стр. Окурман эсине Ажы бийдин Эрдене бийге болгон каршы согушунан женилип калгандан кийин 1762-жылдын XVIII кылымда Коконго кошулуудан баш тартып, бирок каршылык көрсөтпөстөн Фергана аймагынан Чыгыш Туркестанга өзүнүн кушчу уруусу менен жер которуп көчүп кеткен. Ошол кушчу уруусунунун бийи да Нарбото бий болгон.

Кален Сыдыкова. «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 577-бет. 1865-жылы жазында Кетмен Түбөлүк бир манап Рыскулбек Нарбото уулу жетектеген 10 мин түтүн саяк уруусу Россиянын карамагына өтүшкөн. Б.Солтоноев. «Кызыл кыргыз тарыхы» 2-т. 18-6. Казакстандан калын жылкы тийип келе жатып, куугундардын колунан елген Нарботонун этин шылып салып, сөөгүн чаначка салып алып келишкен. Нарбото Терегелдинин бир тууган агасы болгон. А.Эгембердиев. А.Мирсаидов «История Кокандского ханства» Т.2007.стр-19. Кокон хандыгынын 1800-жылга чейин алтын бешиктин тукуму Нарбото бийлеген.

²² А.Стамов. «Жортуул» Б. 1997.

ланайлак тоо ташта ан уулап, кымбат баапуу терилерди жер кезип соодагерлик кылышып, жер шаарын чарк айланышып жол жолдо, бел-белде жөө-жалан кезип жүрө беришкендиктен «кара таман» атыгышкан. Ошондуктан алардын уруусу кара таман-кулчагач деп бүгүнкү күнгө чейин айтылат. Кыргыздар жебеген камандын этин да Балхашка алып барып, орустардын кербенине ар кандай буюмдарга алмаштырышчу экен.

Жер кезип атка кондун кара таман, Калабы тоо, ташта доңуз, каман. - деген ырлар, уламыштар калган²³. Орустардын түтүн чыкчу морун үйрөнүп келишип, боз үйдө да моруну дал ушул Райымкулдун балдары пайдаланып, моору уруусу деп аталып да келет²⁴. Кан жуткан согуштар өтүп, оомал-төкмөл заманда белек эл бетен жерде Моголстандын башкаруучулары Кайсары бий, Күчүк бий Кашкарды, Ак Сууну башкарып турганда жер которуп көчүп барган Четей баатыр Алпкучак баатырларга Кашкардагы, Ак Суудагы Кашкар уйгурларды бийлеткен. Моголстанда алардын буйругун аткарышып, Кашкар, уйгурларды башкарып душман арттырып алгандыктан, Четей бий өлгөндө Жедигер элине кабар келген экен.

Энчшген жери бар,
Артында калың эли бар.
Жедигер эли эстейби,
Башкарып жүргөн чет элди.
Элинен кеткен Четейди.
Эсинде болсо элинин.
Буйрусун ар бир пендеге,
Топурагы жеринин,
Арманда өткөн Четейдин,
Алып кетсин жесирин.

«Жесирин алып кетсин» деген, кабардан Четейдин өлгөнүн билишип, Жедигер эли элчи жөнөтүп сөөгүн алдырып Арстанбапка «Жунускан Ата» маза-рыгна койдурган экен. Кашкарга сөөккө эл барганча жесир калган аялы уйгур, Кашкарлардан Четейдин өлгөнүн билдирбей жашырган деп, айтылат²⁵. Четей елгенден кийин Алпкучак Эки Суу арасына келе албай 50 түтүн үй менен Россияга Астраханга кеткендей. Канткенде да зулум, адилетсиз, баскынчы Эренендей атына жараша адам Жунгарда бийликке келгенде, Кудай таалам баатыр, эр жүрөк, кайгас, катаал акылман Райдай бийди Эки Суу арасына элге берген экен.

Ошентип Четей жөнүндө санжырада эскерилет. Ал эми Алкучак жөнүндө: Анын урпактарынын жер кезип соодагерлик кылып «Каратаман» атыкканы, Каратаман Кулчагачтардын Кегейде жашап Кеңеш өкмөтү учурунда Ношкенге көчүп чыгып жашаганы чындык. Кегей Намангандан 15 км ал эми Ношкен 25 километрдей аралыкта жайгашкан. Тарыхта Алкучактын Намангандын айланасында жашаганы айтылат. Карыганбай (Абдурахман) женунде Т.Кененсариев Карыганбай Алкучаковдун уруу тегин божо-

молдоо кыргыздын сол канатынын мундуз, саруу, кушчу уруусунан болушу ыктымал деп жазат²⁶. Ал эми А.Стамов жедигерди кулчыгач уруусунан экенин жазган.

Рай элдин кызыкчылыгы үчүн бир туугандарын аяган эмес. Мына ошол учурундагы Назардын алтын казына табып алганы жөнүндө уламышты карыялар минтип башташат. Илгери Току бий миндеген күлүк таптаган. Анын бир кулук жылкысына мистен така кагып, улам алмаштырып турчу экен.

Ал күлүгү бир нече жыл Фергана өрөөнүндө байгеде биринчиликти бербей келет. Ошондон улам кулугу «мистака» аталып, кийинчерээк Току бий өзү «Мистака бий» атыгып Жедигер санжырасында калганы башында айтылган.

Жылдардын бир жылында Току бийдин саяпкери кайтыш болуп, кулуктеру байгеде чыкпай калат. Ошондон улам саяпкер издеп таппайт. Эки Суу арасында Току бийге саяпкер болууга каалоочулар болсо да батынышып барышпайт. Көпчүлүгү аны таш боор, катаал бий - деп, айтышат. Учурда Кулчагач хан эл башында турганда да Эки Суу арасына келбей Хивада жашаган экен. Элден оолак жашап жалаң соодада журуп Хивада кийинчерээк Кокон ордосунда өкүл катарында кызмат өтөп жүрүп өткөн.

Саяпкер издеп жар салып жүргөндө Кокондо Кашкардан келген кулдардын арасынан «Моголдо атактуу бийлердин күлүктөрүн таптап кызмат өтөгөн» - деп, бир саяпкерди тартуулашат. Саяпкерди Эки Суу арасына алып келип, миндеген жылкылардын арасынан күлүк тандатат. Саяпкер айлап жылкыларды бирден өткөрүп Току бийдин көңүлүнө толбогон, соргок, бир асый жылкыны «мына ушундан кулук чыгат» - деп, тандайт. Узун бойлуу, кара-тору, далысы жок, куйругун жулуп алган тооктой, чачы сейрек, көзү жүлжүйгөн, шыбырап сүйлөп, шыйпаңдап баскан кулдун тандаган күлүгүнө ичи чыкпай, кулукту таптоого бир жыл убакыт берет. Ай батып, күн чыгып чегерген убакты келет. Байге алдында тизилип турган кулук минген чабармандарды аралап саяпкер пайда болот.

Таптаган күлүгүнө торбодон бир кокуч жем берет. Кулук канчалык жулкунса да күлүктөрдүн эн акыры болуп тизгинди бошот. Күйөрмандар көңүл бурсун - деп, саяпкер чабарманга буйруп, өзү күлүктөр жүгүрчү жолдун багыты менен узап кеткенде, анын колунан жем жеген күлүк, саяпкердин карааны үзүлгөнчө кишенеп жулкунуп турат экен. Ошентип кишмиш алтын чөптүн талкаланган кукуму аралашкан күндү жеген жемин энсеген соргок жылкы, байгеде биринчи чыккан. Току бий саяпкерди Эки Суу арасына алып келип Кегейден жер энчилеп, Жедигер кызына уйлей, андан саяпкер уруусу пайда болот. Саяпкер уруусу өздөрүнчө түтүн булатышып, бир айылга айланышат. Саяпкер уруусу чарбага жакын болгондуктан бодо малды үйдү көп күтүшөт.

Жедигер уруусунан байлары, бийлери үй кутунбеген. Ошондуктан саяпкер уругу турган айылды Үйчү - деп, аташкан. Бул пайда болгон урууну Току бий кеземелде кармап, алардын Жедигер элинин

²³ В.М.Плоских. «Наш Кыргызстан» Б. 2004. 163стр.

²⁴ Акын Т. Сатылгановдун таятасы Орозбайдын атасы доорунда Жедигер элинде манасчы атыккан акын өткөн. Ошол акындан калган деп Базарбаев Сейталынын айтуусу боюнча.

²⁵ Мамасадыков Дүйшөлийнни айтуусу боюнча. Пос. Шамалды Сай.

²⁶ Санжырачы Калматай уулу Шатмандын урпактарынын айтуусу боюнча. Кара-Көл шаары.

душмандары, дини кайырлар менен мамиле кылганын баамдап калат.

Ошондон улам Току бий баласы Назарга: Жедигер элинин алаканында туруп, кыздарыбызды тегибизди сыйлабаса булар эл болбойт. Кудай өзү кечирсин Жедигер элинин тукумунун тазалыгы үчүн бир түндө айылды жок кыл - деп, буйруган.

Назар, Току бийдин сөзүн эки кылбайт бир түндө Уйчу айылын жок кылган. Бирок бир баатыры күлүк минип качып ага жетпей калганын, күн мурунтан күлүк даярдап койбогонун айтат. Аны уккан Току бий бул текстиздер Жедигерге жээн болуп калды эле, тукумубузга залалы тиет, издөөсөл деген экен. Чындыгында Назар бий айылды курчоого алып, өрттөп, кырып жатканда чымыр денелүү баатыр, Назардын жигиттеринин бир нечесин жыгып курчоону жарып чыга келет. Назар акырын атын бастырып барып, аттан түшүп, кыйла кылыч чабышып алышат да чокмор менен уруп эсин оодарып байлаган экен. Эсине келген баатыр тоодо, ээн талаада аялы, балдары, сулуу кызы, казынасы бар экенин жеке баатыр экенин айтып жансоогалайт. Туткунга эркиндикти тартуулап, алтын казынаны алып ошондон улам Чон. Мамбет бийге кол башчы, кийин Жедигер элине бий болуп көтөрүлүп кеткен делет. Бий болуп көтөрүлгөндө от алган жерин унутпай Кегейдегу ордосунан жайында жайлоого чыкканда «Кичи Кегей» «Чон Кегей» - деп атап, Чон Кегейде казынаны алган жерине Таш Коргон тургузган деп, уламышта айтылат. Чон Кегейдегу Таш Коргон жаныртылып тургузуп, азыркы учурда Молдо Ариптин Таш Коргону деп айтылат. Таш Коргон деңиз деңгээлинен 2700 метрдей бийиктикте жайгашкан²⁷.

А.Стамовдун «Жортуул» тарыхый повестиндеги Каргабай алтын казынаны казып алып, Абдурахманды жылан чагып өлгөндөн кийин көмгөнү кетет. Абдурахмандын сөөгүн жерге берип келип алтын казынаны алып кеткен үчүнчү адам (Эсенбай) Жекебаатырды таппай калат эмеспи. Соодада тажрыйбасы жок чогорок уруусунан (Эсенбай) Жекебаатыр казынаны сатканы Уйчуга келип, коюндан төгүлсө кончко - дегендей, Жедигер-Кулчагач Карыганбайдын алтын казынасы Жедигер-Кулчагач Назарга буйругандай. Санжыранын жыйынтыгында А.Стамовдун Карыганбай Алпкучаковду Жедигер кулчагач деп жазганы Санжыранын өөрчүшүн иликтегенде дал келип турат. Бирок Буйнак жөнүндө маалымат жок. Ошол Назар бийдин учурунда 1801-жылы Алим-хандын атасы Нарбото-бий²⁸ көз жумат²⁹. Нарбото-хан өзгөчө кыраакы, абдан зирек, сөзгө чечен, чечкиндүү жана катаал жолбашчы болгон. Адилеттүүлүктү катуу карманууга жасаган далаалаты менен эл эсинде калып, журттун кадырлоосуна татыган. Каармандыгы менен өз баатырларынын арасында абройго ээ болуп, калыстык кылууга тырышчаактыгы менен эл ишенимине арзыган киши экен. Деги эле бардык падышалыктардын алгачкы куруучулары, түзүүчүлөрү жана

алгачкы хандары ар дайым адилеттуулугу менен эл оозуна алынган. Бара-бара алардын тукумдары шайтандын текеберлигине азгырылышып, жалкоолукка берилип, адилеттиктен тайып, анан хандыктарды уратып, бөлүп-жарып тынышкан. Ошентип Темирлан тектуу Нарбото-бий ата-бабалары Шахрух-бийди тартып, элдин камын ойлоого аз да болсо аракет жасаган. Өзгөчө, элге ислам илимин берүүгө, балдарды медреселерден окутуп, кенен ой жүгүрткөн, адеп-ахлактуу жаштарды тарбиялоого, ыйык Куран менен хадистерге чыңаалган темирдей сугарылган сергек балдарды тарбиялоого кам көрчү. Нарбото-бий согуш талаасында болсо да намаздарын каза кылчу эмес. Андай капсалан учурларда аскерлерин экиге бөлүп, бир бөлүгү намаз окуп жатканда экинчи бөлүгү аларды душмандардан коргоп тураар эле. Нарбото-бийдин максаты, езунун элге айтуусуна Караганда, шариат мыйзамдарына толук негизденген мамлекетти куруу болгон жана анын мамлекетинде ар бир адам илим-билимдүү адам болууга тийиш эле. Ошондуктан анын жанынан эч качан ислам аалымдары менен факих жана хафиздер узулчу эмес. Кандай гана маселени чечүү зарылдыгы келип чыкпасын ал дароо Куранга жана хадистерге кайрылып, өзүнүн ханордосундагы уламалар кенешин жыйнап, машвара-кенеш олтурумун чакыра турган.

Ал согуштарга өзүм билемдик менен эле жөнөп кетчү эмес. Баарын кенешүү менен чечип, уламалар кенешинин фатвасынан кийин гана аракетке өтөөр эле. Анын доорунда Кокон шаарынын ар бир беш жүз кадамында мечит-медреселер боло турган жана алыскы аймактардан да келип Кокондон илим алып кетишчу. Анын тушунда ислам аалымдары менен кары-хафиздер өзгөчө ардакталып, алар ай сайын мамлекеттин казынасынан бийлерден кем калышпаган жалыйна³⁰ алып турушчу. Түштүк Кыргызстан 1762-жылы толугу менен Кокон хандыгынын курамына өткөн. Алтын-Бешиктин тукуму Нарбото бий ата - бабаларынын салтын улап, жедигер эли менен өнөктөш сый - урмат мамиледе болгон. Жедигер элинин кокон хандыгынын түптөлүүсүндө ролу чон болгондуктан Алтын Бешиктин тукуму Нарбото бий эн кенже уулунун атын жедигер элинин урматына Жедигер (Ядгар) деп атаган³¹.

²⁷ Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча жана Молдо Ариптин кол жазмасынан (Таш Коргон 1950-жылы жаныртылган.)

²⁸ Х.Бабабеков. «История Коканда» Т. 2006. стр. 46.

²⁹ Бул Нарбото-Темирландын тукуму Алтынбешиктин уругу.

³⁰ Айлык акы

³¹ Базарбаев Сейталынын айтуусу боюнча Майлуу-Суу ш.